

XURAMAN VƏLİYEVƏ**AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun əməkdaşı****E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com****XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
ŞİMALI AZƏRBAYCANDA DUZ İSTEHSALININ TARIXINƏ DAİR**

Açar sözlər: duz, Aşeron, xəzinə, göl, mədən

Ключевые слова: соль, Абшерон, казна, озеро, шахта

Keywords: Absheron, treasury, lake, mine

Şimali Azərbaycanda duz istehsalı XX əsrin sonunda sənaye xarakteri almağa başlamışdı. Xörək duzuna olan tələbat xeyli artmışdır. O dövrün mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, hər bir yaşlı adama ildə təminən 6 kq, uşaqlara isə onun yarısı qədər xörək duzu lazım olur (1.s79-80). Şimali Azərbaycanın iki milyon nəfər əhalisi olduğu nəzərə alınarsa, onda hər il duza olan tələb 5-6 yüz min puda çatmış olar (1, s.84)/

Ölkəmiz çox zəngin xörək duzu ehtiyatına malik idi. Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra bu zəngin duz ehtiyatından dövlət gen-bol istifadə edir. XIX əsrin 30-40-cı illərində Bakının şor duz əldə edilən gölləri bütünlüklə xəzinənin sərəncamında olmuşdur (8, s.440). Bəhs edilən dövrdə Bakı quberniyasında 656 göldən duz əldə edilirdi. Onun 37-sio Bakı qəzasında və 29-u Cavad qəzasında yerləşirdi. Abşerondakı şor duz göllərin ümumi sahəsi 4.6 min desyatindən çox idi (2. S187, 3. S231; 4. S.223; 6. S.266; 5. S.242; 7.ş s.244) Şor duz gölləri bir qayda olaraq iki il və daha çox müddətdə icarəyə verilir. Şor duz göllərinin icarəyə verilməsi barədəki 1876-cı ildə verilmiş “Qaydalar” duz istehsalında əvvəlki illərə nisbətən müəyyən tənzimləmə işlərinə imkan verdi. 1881-ci ildə isə duzdan alınan aksiz vergisi ləğv edildi. Bu isə özlüyündə 1884-cü ildə Abşeron göllərindən 600 min puddan çox şor duz əldə edilməsilə nəticələndi (9. S226-2270). 1852-ci ildə verilmiş “Əsasnamə”yə görə, Türkmənistandan Bakıya duz gətirilməsinin qadağan edilməsinə baxmayaraq, bu proses davam etdirilirdi. Bu da Bakıda duz istehsalına mənfi təsir göstərirdi.

Cavad qəzasındakı göllərin ümumi sahəsi təxminən 1500 des. qədər idi (4. S 223). Lakin bəhs edilən illərdə duz göllərin tədricən quruduğuna görə duz istehsalı da ildən – ilə azalırdı. 1890-1900-cü illərdə bu göllərdən orta hesabla hər il 223-240 min pud şor duz əldə edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində xörək duzuna tələbat xeyli artmışdı. Əsrin ilk illərində bakı şor duz göllərinin icarəyə verilməsindən xəzinə təxminən 13 min manatadək gəlir əldə edirdi (10. S67-680). 1906-cı ilədək Bakı şor gölləri qeyri azərbaycanlı sahibkarların əlində olmuşdur. Həmin ildən etibarən Bakı qəzası duz gölləri bütünlüklə azərbaycalı sahibkarların icarəsinə keçmişdir. Masazır və Kürdəxanı gölləri Rza Rüstəmovun, Ceyranbatan Hacıyevin, Zığ isə Məmməd Sadıqın icarəsində idi. Hərrac qiymətləri, xüsusilə ilk məbləğ yüksək olduğuna görə hökumət təkrar hərracla keçirməyə məcbur olurdu. Cənubi-Qafqaz dağ mədən idarəsinin müdiri də bunu etiraf edirdi. O, digər səbəb kimi Basqunçaqdan (Həştərxandan) və Xəzərin şərqindən çox miqdarda ucuz şor duzun gətirilməsini göstərirdi (3. S. 231)

Bakı qəzasında hər il təxminən 300 min pud şor duz əldə edilirdi. Şor duz istehsalının vəziyyətini təsəvvür etmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salar (11. S. 477; 12. S.460; 13. S.242; 14. S. 244)

Cədvəl 1.1.

Bakı qəzasında istehsal edilən şor duzun dinamikası haqqında

İllər	Göllərin sayı	Fəhlələrin sayı	Məhsul (pudla)
1900	37	96	158 000
1901	31	115	684 000
1902	37	278	318 000
1903	36	243	315 710
1904	37	179	359 500
1905	37	10	8000
1906	10	90	210 000
1907	4	15	25 000
1908	37	167	684 000
1909	31	49	171 312
1910	36	107	273 000
1911	34	80	307 500
1912	34	-	406 581
1913	34	100	283 000

Cədvəldəki rəqəmlərə nəzərə saldıqdan sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, şor duz istehsalında sabitlik olmamışdır. 1901 cə 1908-ci illərdə duz istehsalını istisna etsək, onda qalan illərdə hər il orta hesabla 200-250 min pud əldə edildiyini demək mümkündür.

Cavad qəzasındakı şor duz gölləri də müəyyən müddətə icarəyə verilirdi. Bu göllər Məşədi Əbdüləziz Kərimova icarəyə verilmişdi. Göllərin icarəsi əvəzinə dövlət xəzinəsinə ildə 360 manat pul ödənilirdi (15. s. 74) Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, qəzada şor duzun miqdarı, bəzi illəri çıxmaq şərtilə, ildən-ilə azalırdı. Məsələn, 1903-cü ildə qəzadakı göllərdən 151456 pud şor duz çıxarılmışdısa, 1910cu ildə məhsul xeyli çox – 273 min puda qalxmışdı. 1914-cü ildə duzun həcmi azalaraq 50 min puda enmişdi. 1915-1916-cı illərdə isə uyğun olaraq 20 min və 40 min pud duz əldə edilmişdir (15. S.74)

Qəzadakı duz gölləri 1901-1911-ci illərdə Bakı sakini Vəlibəyovun icarəsində olmuşdur. İcarə haqqı isə 600 manat təşkil edirdi. Göllərdən ən çox duz verən Bugian gölü idi (10. s.67)

Naxçıvan qəzasında daş duz Sust və Şımahmud kəndləri arasındakı dağlardan çıxarılırdı. Daş duz mədənlərinin çoxu xəzinənin əlində idi. Sust mədənləri isə yerli sahibkarların sərəncamında olmuşdu. Aksiz vergisinin ləğvindən sonra çıxarılmış daş duzun miqdarı artmışdı. Əgər XIX əsrin 70-ci illərinin sonuna yaxın Naxçıvan duz şaxtalarından təxminən 100 min pud duz əldə edilmişdirsə 80-ci illərdə hər il 250 min pud daş duz çıxarılmışdı. (1. S.79-80)

Naxçıvan daş duz ehtiyatının yüz milyonlarla ton hesablanmasına baxmayaraq ondan çox pis istifadə edilirdi. Verilmiş çoxsaylı lazımsız qaydalar istehsalın səmərəliliyinə mənfi təsir göstərirdi.

Daş duz mədənləri bir qayda olaraq 5 il müddətini icarəyə verilirdi. XIX əsrin 60-cı illərində duz mədənləri Mehdi bəy Ağshüseyn oğlunun iltizamında idi. (15.s. 35) Sonrakı dövrlərdə mədənləri vaxtaşırı yerölçən İsa bəy Canpoladov icarəyə götürmüşdü (15. S 31)

XX əsrin əvvəllərində vəziyyət bir qədər yaxşılaşmışdı. 1908-ci ildə Tiflisdə keçirilən hərəcda İsa bəy Canpoladov yüksək məbləğ təklif edərək xəzinə mədənlərini daha 10 il

müddətinə icarəyə götürdü. İcarədar birinci beş ildə hər il 250 min pud və ikinci beş ildə isə 300 min pud duz istehsal etməli idi (16. S. 72). Duz sənayeçisi əvvəllər icra müqabilində xəzinəyə 1600 manat ödəyirdisə, son hərracın şərtlərinə görə icarə haqqı 4800 manata qaldırılmışdı. Sustun duz mədənləri əvvəlki illərdə başqa icarədarın istifadəsində olsa da, 1907-vi ildən mədənlər onların sahiblərinin özlərinə qaytarıldı. Elə həmin ildə Hacı Xudad xan Kərbəlixanov qardaşları ilə birlikdə “Kərbəlixanov və K⁰” ticarət evini təşkil etdilər. (17. s 1, iş 4930, vər 157) Ticarət evi Qafqaz dağ-mədən departamentinin şərtinə görə mədənlərdən ildə 100 min puddan çox duz çıxarılmamalı idi. Sahibkarların bir neçə il ərzində yuxarı dairələrə yazmalarından sonra 1911-ci ildə Sənaye və Ticarət nazirliyi bu şərti ləğv etdi. Həm xəzinə mədənlərindən, həm də sahibkarlara məxsus mədənlərdən qeyri-məhdud miqdarda duz çıxarılmasına icazə verildi (16. S. 73) 1912-ci ildə Cənnət kəndi yaxınlığındakı Əlixanovun duz mədənlərində duzun çıxarılmasına başlandı. (16. S 73) Ümumiyyətlə XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəzasında nə qədər duz çıxarılması barədə konkret məlumat almaq üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq (16. S. 266; 5.s244; 11.s.477; 12.s.460; 13.s.421; 14.s.240)

Cədvəl 1.2.

Daş-duz istehsalı haqqında

İllər	Xəzinə mədənləri	Kərbəlixanov qardaşları və K ⁰ /t/evi mədənləri	İllər	Xəzinə mədənləri	Kərbəlixanov qardaşları və K ⁰ /t/evi mədənləri
1900	195984	---	1909	321415	14+018
1901	92277	25000	1910	232538	1536422
1902	303332	1100000	1911	24138	304261
1903	393327	85000	1912	461352	249474
1904	44000	105500	1913	298122	92765
1905	504000	100500	1914	456162	51864
1906	84045	88712	1915	166464	4690
1907	205937	79000	1916	212361	156045
1908	210536	142339	1917	344841	---

Yuxarıda cədvələ ötəri nəzər saldıqdan sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, daş duz istehsalında sabit inkişaf olmamışdır. Ən çox ayrı-ayrı illər üzrə artıb – azalmalar diqqəti cəlb edir. Belə bir vəziyyət mənbələrdəki natamamlıqdan irəli gəlir. Bəzi illərdə çıxarılan duzun həcmi çox olmuşdu. Məsələn, xəzinə mədənlərindən 1902-1903 və 1905-ci ildə orta hesabla 400-500 min pud daş duz istehsal edilmişdi. Bu baxımdan 1909, 1912 və 1914-cü illərdə də xəzinə üçün uğurlu hesab etmək olar. “Kərbəlixanov qardaşları və K⁰” ticarət evinə məxsus mədənlərdə isə

1911-1912-ci illərdə əvvəlki illərlə müqayisədə çox duz çıxarılmışdır. Yeri gəlmişkən demək istərdik ki, Birinci dünya müharibəsi illərində daş duz mədənləri demək olar ki, hərbi nazirliyin sərəncamına keçmişdir. Ona görə də bu illər üzrə statistikada dəqiqlikmüşahidə edilir. Yalnız bəzi illərə aid natamam məlumatlar vardır. 1916-cı ildə hərbi nazirlik xəzinə mədənlərindən 150 min pud duz əldə etmişdir (16. S 73)

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda istehsal edilmiş duzun müharibəyə qədərki dövrdə ümumi miqdarı 1.3 sayılı cədvəldə göstərilən qədər idi. Bu cədvəl 1.1-ci və 1.2-ci cədvəllərin tərtibində istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1.3.
1900-1913-cü illərdə Şimali Azərbaycanda duz istehsalı

İllər	Şor duz (pudla)	Baş duz (pudla)	Ölkə üzrə hər iki növ duz (pudla)	Xörək duzu istehsalında çalışan fəhlələr
1900	232000	150000	382000	271
1901	689000	217277	906277	451
1902	367000	413332	780332	622
1903	467160	4787327	945487	302
1904	359500	477831	837331	110
1905	145286	245786	391072	102
1906	110000	172757	282757	97
1907	25000	284937	309937	389
1908	684000	352000	1036000	252
1909	17132	470423	641735	269
1910	546000	385960	6931960	280
1911	327500	545645	873145	603
1912	406581	710826	1117407	291
1913	383000	390887	773887	

Cədvəldən çox aydın görünür ki, ölkəmizdə duz istehsalı sahəsində, bir sıra ili çıxmaq şərtlə, o dövr üzrə duzun miqdarı artma dinamikası ilə getmişdir. Hər il orta hesabla 600-1 milyon puddan çox xörək duzu istehsal edilmişdir. Dünya müharibəsi illərində şor duzun həcminə dair material əldə etmək mümkün olmamışdır. Amma daş duzun miqdarı haqqında dəqiq olmayan rəqəmlər gətirmək mümkündür. Məsələn, 1914-cü ildə 508 min pud, 1915-ci ildə 171 min, 1916-cı ildə 368.5 min pud daş duz çıxarılmışdır. 1917-ci ildə yalnız xəzinə mədənlərində 344 min pud duz əldə edilmişdir. (16.s.73; 15.s.15. Şor duz istehsalında artımın zəif olması hər şeydən əvvəl Bakunçakdan və Xəzərin şərqindən ucuz duzun gətirilməsi ilə əlaqədar idi (3.231). Bundan başqa 1911-ci ildə Abşeronda duz yığılan sahələrin azalması baş vermişdi. Qalada göllər yerləşən 36 düs.ş bütövlükdə isə 90 des torpaq sahəsi Nobel qardaşları şirkətinə və “Benkendorf və K⁰” ticarət evinin istifadəsinə verilmişdir (4.s.2680) Xörək duzunun pudu təxminən 10-14 qəpiyə satıldı. Ölkəmizə kəndən gətirilən ucuz şor duz qiymətlərin aşağı düşməsilə nəticələnirdi. Şor duzun pudu 6-8 qəpik, narın duz 5 qəpik və pərakəndə satışda isə 20-25 qəpiyə gəlib çıxırdı.(16.s.74; 4.s.254) Daş duz Tiflisə, qonşu ölkələrə göndərilir və yerlərdə işlənirdi. bakının şor duzu yerlərdə istifadə olunur, həmçinin Yerlizavetpol quberniyasına aparılırdı. Cavad qəzasında istehsal edilən duz əsasən balıq vətəgələrinin ehtiyacı üçün balıq sənayeçiləri tərəfindən alınır (4.s.223)

Cədvəldə xörək duzu istehsalı sahəsində işləyən çalışan fəhlələrin sayını göstərən statistika da özlüyündə maraqlıdır. Bakı qəzasında təkcə Masazırda hər il 100 nəfər, Kürəxanıda 50 və Ceyranbatanda 45 nəfərdən çox fəhlə işləyirdi. Bundan başqa şor duz istehsalında yüzlərlə günəməzd işçi çalışırdı. Onlar günə 60 qəpik alırdılar. Hər il duzun daşınıb lazımı yerə aparılması üçün 40-50 at ar5abassı tələb olunurdu. Cavad qəzasında duzu olan tələbin artması ilə əlaqədar fəhlələrin sayı da çoxalır. 1900-cü ildə 157 fəhlə işləyirdisə, 1902-ci ildə onların sayı 160 və 1903 –cü ildə isə 360 nəfər təşkil edirdi (3.s.235) Naxçıvan qəzasının duz mədənlərində işləyənlərin sayı o qədər də çox deyildi. Mədənlərdə hər il 35-40 nəfər fəhlə çalışırdı (9.s.241). 1910-cu ildə xəzinəyə məxsus duz mədənlərində çalışan 35

nəfərdən 24 nəfəri yerin altında, qalan 11 nəfəri isə yerin üstündə işləyirdi. Sus mədənlərində vəziyyət oxşar idi. Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, duz istehsalında yerli əhalinin əməyindən istifadə edilirdi. Birinci dünya müharibəsi illərində daş duz mədənlərində 14-5 nəfər əsgər duzun çıxarılması ilə məşğul idi. Yuxarıda deyilənlərə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Şimali Azərbaycanın duz istehsalında orta hesabla hər il 150-500 nəfər fəhlə əməyi istismar edilirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Марголиус А.М. Соляные промыслы Закавказья, их прошлое, современное и возможное будущее. Тифлис, 1906, 1?1 с.
2. Отчет Кавказского горного управления за 1907 г. "Тифлис, 1908, 193 с.
3. Отчет Кавказского горного управления за 1908 г. Тифлис, 1909, 283 с.
4. Отчет Кавказского горного управления за 1909 г. Тифлис, 1910, 278 с.
5. Отчет Кавказского горного управления за 1910 г. Тифлис, 1911, 299 с.
6. Отчет Кавказского горного управления за 1911 г. Тифлис, 1912, 301 с.
7. Отчет Кавказского горного управления за 1913 г. Тифлис, 1914, 31? с.
8. Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности (от конца XVIII в. до Великой Октябрьской революции). М, Л. Госполитиздат, 1940, 190с.
9. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, Элм, 1964, 501с.
10. Баку. I [ром бп плен носи ыторговля города Баку и его районе, Ежегодник, ч. II, Баку, 1907, 238 с.
11. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за 1903 г. СПб, 1904, 497 с.
12. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за 1906 г. СПб, 1907, 489 с.
13. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за 1910 г. СПб. 1911, 503 с.
14. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за 1913 г. СПб. 1914. 495 с.
15. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariyatı. Bakı, Elm, 1987, 256 s.
16. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanda pambıqçılıq, mahlıc istehsalı və səhmdar təsisçiliyi / Социально-экономические предпосылки социалистической революции в Азербайджане. Баку, 4 т, 1983, с.30-70.
17. AR DTA. F. 44. siy. 2. iş 29

X.T.ВЕЛИЕВА

К ИСТОРИИ СОЛЯНОГО ПРОИЗВОДСТВА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

На окраинах города Баку были десятки соляных озер. Из этих озер добывали поваренные соли. В изучаемый период в среднем добывали от 500 тыс. пудов до одного миллиона пудов поваренных солей. Комет+я соль производилась в Нахичеванском

уезде. Основные шахты принадлежали казне. Здесь действовало товарищество бр. Кольбелихановы и К". Этому товариществу только в 1907 году царское правительство разрешило добыть более 100 тыс. каменных солей. Из шахты казны и товарищества производили в (од более 500 тыс. пудов соли.

KH.T.VALIYEVA

**ABOUT SALT PRODUCTION AT THE END OF XIX –
BEGINNING OF THE XX CENTURY NORTHERN AZERBAIJAN**

In article talked from salt production at the end of XIX - beginning of the XX country in Northern Azerbaijan. There were near 10 lake which existed in the edge. Salt production had begun to receive industry character from end of the

XIX century in the North Azerbaijan, exactly in Nakhchivan. Had being need considerably increased. Our country had the stock of state salt as very rich food. In 1907 year Kalbalikhanovs was allowed to produce salt.

Rəyçilər: t.e.d.T.T.Vəliyev, t.e.d.Q.Ə.Əliyev

Bakı Dövlət Universiteti, "Slavyan ölkələri tarixi" kafedrasının 29.04.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №05).